

АКЦЕНТУАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В ПОЕЗІЇ ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ

У статті розглядається система поетичного наголосу префіксальних, суфіксальних та префіксально-суфіксальних іменників чоловічого роду, вжитих В. Сосюрою. Констатуються певні акцентні тотожності та розбіжності шляхом зіставлення авторського наголошення з нормою. Досліджується акцентна варіантність, причини її виникнення та поширення у сучасному українському літературному мовленні. Підкреслюється, що вивчення поетичного наголошення похідних іменників чоловічого роду сприяє поглибленому аналізу акцентуаційної системи лексем цього морфологічного класу і сучасної української мови.

У лексиці Володимира Сосюри досить цікавий і певною мірою своєрідний з погляду акцентуації шар становлять *похідні* іменники чоловічого роду. Дослідники стверджують, що їх наголошення залежить від наявності тих чи інших афіксів (префіксів і суфіксів), вивчення яких дає можливість характеризувати як авторську систему наголосу, так і літературу загалом.

Насамперед розглянемо акцентуаційні особливості *префіксальних безсуфіксних* іменників чоловічого роду. Згідно з поетичним наголосом В. Сосюри вони поділяються на три акцентні типи.

Перший тип складають ті лексеми, що характеризуються нерухомим наголосом у всіх словоформах однини і множини: *вітвір* (IV, 161; IX, 96) – *вітвором* (VIII, 73) – *вітворів* (V, 110; VI, 72); *пáгорб*: *пáгорбом* (IX, 160) – *пáгорбі* (IX, 50) – *пáгорбів* (IX, 116) – *пáгорбах* (IX, 207); *пράдід* (III, 19) – *пράдіду* (VII, 47) – *пράдідів* (IX, 109).

Акцентуація іменників розглянутого типу цілком відповідає нормам сучасного українського літературного наголосу. З часом на українському ґрунті розвинувся і кореневий наголос, але залишилась частина іменників із незмінно префіксальною акцентуацією [6, 87 – 89). Так, лексеми з префіксами *ви-* (*вибух*, *вигук*, *витвір*, *вихор*),

па- (*пагорб, парубок*), пра- (*прадід, пралис*), зафіксовані у поезії В. Сосюри, ілюструють вищеописане явище.

До другого акцентного типу належать префіксальні безсуфіксні іменники з нерухомим накореневим наголосом у всіх словоформах однини і множини:

докір: *докіром* (VII, 13; IX, 120) – *докіру* (VII, 222) – *докіри* (IX, 246); *загін* (VII, 31; IX, 30) – *загіну* (I, 218; VII, 128; VIII, 70).

Дослідження акцентних особливостей іменників другого типу ще раз стверджує, що процес переміщення наголосу з префікса на корінь відбувався протягом століть і триває досі, інколи супроводжуючись варіантністю [2, 26]. Проте дія цієї тенденції зовсім не виключає можливості зворотнього процесу. Так, іменник *докір* зафіксований у словнику української мови за ред. Б. Грінченка (I, 413) і поетичній практиці

В. Сосюри – з накореневим наголосом, а сучасні словникові джерела реєструють *докір* і *дóкір* (Орф., 189; СВН, 51). Однак це поодинокі випадки. Решта слів цього типу характеризується унормованим кореневим наголосом, який засвідчують сучасні лексикографічні джерела. (Орф., СВН, УВЛН).

Третій акцентний тип ілюструють іменники з рухомим наголосом в однині або у множині:

порів (I, 50) – *порівом* (II, 180) – *порівом* (I, 57 – двічі; VIII, 122) – *поріві* (II, 119; IV, 19) – *поріві* (VII, 255) – *поріві* (I, 97; IV, 27; V, 37); *рбзстріл* (VII, 26, 40) – *рбзстрілу* (VIII, 172) – *розстрілі* (I, 115) – *розстрілі* (VI, 15; VII, 18) – *рбзстріли* (I, 127) – *розстрілів* (VII, 40; VIII, 215) – *рбзстрілами* (VI, 72) – *рбзстрілами* (VII, 72) – *рбзстрілах* (III, 13).

Зазначені лексеми не завжди зберігають двояку акцентуацію у словниках. Так, для іменника *порів* нормативним є кореневий наголос у всіх словоформах однини і множини (Орф., 571; СВН, 134), а для слова *рбзстріл* – префіксальний (Орф., 665; СВН, 151). Отже, проілюстрована варіантність є авторською і зумовлена версифікаційним малюнком.

Переважає більшість слів, ужитих В. Сосюрою з кореневим наголосом, має префіксальний наголос: *вібух* (II, 46), *візук* (IX, 56),

відгук (X, 122). Значна кількість лексем з *-и-* у корені також характеризується префіксальним акцентуванням: *відблиск* (I, 32), *дóбтик* (IV, 78), *на́пис* (V, 134), *пóдих* (VII, 162), *пóклик* (VIII, 98), *прі́вид* (V, 21), *спóмин* (II, 90), а менша – з наголошеним коренем: *загíн* (I, 11), *розрíв* (III, 47). Слова з кореневим *-і-* найчастіше фіксуються з накореневою акцентуацією (*забі́й* (VII, 75), *загíн* (IV, 111), *набі́й* (VII, 78), *полі́т* (VI, 64), *поті́к* (II, 23), *похі́д* (III, 73), *прибі́й* (IV, 29), *приві́т* (I, 10), *прихі́д* (II, 56), *розбі́г* (VI, 70), *розгíн* (I, 10)), тільки у кількох з них засвідчуємо наголос на префіксі (*ві́твір* (I, 12), *за́хід* (V, 189), *пóстрі́л* (III, 213), *пра́дід* (II, 241)). Деякі іменники з голосними *-о-*, *-е-*, *-а-*, що властиві певним кореням, функціонують або лише з префіксальним, або тільки з кореневим наголошенням: *ві́хор* (VII, 201), *нака́з* (I, 167) тощо.

У поетичному доробку В. Сосюри засвідчена також група односкладових (рідше – двоскладових) *префіксальних безсуфіксних* іменників чоловічого роду, які у словоформах однини й множини (якщо вживаються) характеризуються переважно нерухомим наголосом: *злі́т* (III, 153) – *зльóті* (VIII, 108) – *зльóтів* (IV, 13) – *зльóтах* (III, 60); *спóкій* (IV, 71) – *спóкій* (IX, 99, 118) – *спóкою* (IV, 140) – *спóкої* (III, 198; IX, 8, 30); *удáр* (VII, 29) – *удáром* (VII, 29) – *удáри* (VII, 133) – *удáрів* (IX, 248).

З-поміж усіх наведених вище лексем найбільший інтерес становить акцентуація іменника *спокі́й*. Давні словникові праці та класична поезія фіксують його з різним наголосом: *спокі́й*, але *спокóю* (Грінч., IV, 183), *спокі́й*, *спокóю* (Леся Українка), проте сучасні джерела рееструють двояке наголошення цієї лексеми у непрямих відмінках однини: *спокóю* і *спокóю*, *спóкоюм* і *спокóем* (Д. Павличко) [2, 31] (Орф., 718; СВН, 163). У поетичному мовленні В. Сосюри аналогічний наголос поширюється і на форму називного відмінка однини.

Таким чином, дослідження особливостей акцентуаційної системи *префіксальних безсуфіксних* іменників чоловічого роду, вжитих В. Сосюрою, ілюструє процес переміщення наголосу з префікса на корінь, який в ряді випадків має авторський характер.

Іменники чоловічого роду, утворені *суфіксальним* способом, складають найчисельнішу групу в поезії В. Сосюри. З акцентуаційного погляду вони неоднакові й поділяються на чотири типи.

Перший акцентний тип утворюють суфіксальні іменники з нерухомим накореневим наголошенням у всіх словоформах однини і множини:

братик (V, 73, 132) – *братика* (V, 132; VII, 172) – *братиком* (V, 131) – *братиків* (IX, 94); *вогник* (V, 45; IX, 50, 91) – *вогником* (VIII, 155) – *вогники* (V, 91; VIII, 221) – *вогників* (II, 274); *го́сподар* (VI, 183) – *господаря* (IX, 111) – *господарі* (IX, 169); *німець* (VII, 65) – *німця* (VII, 209) – *німці* (VII, 249) – *німців* (I, 55; VII, 27) – *німцями* (VIII, 11).

Кореневий наголос іменників цього типу має давнє походження і зафіксований ще в українських пам'ятках XVII ст. [4, 23]. Найчастіше – це лексеми із суфіксами: *-ик* (на позначення зменшеності (здрібності) та пестливості): *братик*, *вогник*; *-ець* (на означення осіб за національною приналежністю): *німець*; *-ар* (на позначення роду занять): *воло́дар*, *госпо́дар*, *ри́цар*. Щодо останніх іменників, то в їх наголошенні спостерігаються деякі розбіжності.

Так, зразки класичної поезії свідчать, що словам *волода́р* і *господа́р* властивий суфіксальний наголос, котрий у відмінкових формах однини переміщується на флексію: *волода́р*, *волода́ря* і т. д. (Леся Українка), *господа́р*, *господа́ря* і т. д. (І. Котляревський, Л. Глібов, Т. Шевченко) [4, 23).

Аналогічну акцентуацію цих іменників фіксує словник української мови за ред. Б. Грінченка: *волода́р*, *-я'* (I, 250), *господа́р*, *-я* (I, 317). Сучасне мовлення ілюструє двояке наголошення: *госпо́дар* і *господа́р* (М. Рильський) (4, 24), *воло́дар* і *волода́р* (В. Сосюра). Однак у словниках зазначається лише акцентна варіантність іменника *воло́дар*, причому рекомендованим є кореневий наголос: *воло́дар*, а допустимим – суфіксальний: *волода́р* (Орф., 123; СВН, 33; УЛВН, 128). Система наголосу інших лексем цього типу є цілком нормативною.

Іменники, що характеризуються накореневою акцентуацією у словоформах однини, котра у множині переміщується на флексію, належать до другого акцентного типу:

дядько (I, 154; VII, 73) – *дядька* (VII, 249) – *дядьки* (I, 162) – *дядьків* (VII, 28); *слюсар* (IV, 143 – двічі) – *слюсаря* (IV, 143) – *слюсарі* (II, 210) – *слюсарів* (III, 219).

Його формуванню сприяє утворення словоформ з наголошеною флексією у множині тих слів, що в однині мають здебільшого кореневий наголос. Особливо це стосується лексем, що означають назви осіб: *батько* – *батькі*, *дядько* – *дядькі*, *слюсар* – *слюсарі*. Зіставивши їх поетичний наголос із лексикографічним, робимо висновок про відсутність будь-яких акцентних розбіжностей.

Третій тип ілюструють іменники з нерухомим суфіксальним наголосом у всіх словоформах однини і множини:

галичанин (VII, 41) – *галичанина* (VI, 93) – *галичани* (VI, 85 – двічі) – *галичан* (VIII, 213); *катюга* (VII, 230) – *катюгу* (VII, 262) – *катюга* (VIII, 141; IX, 213) – *катюгам* (VII, 225); *кутючок*: *кутючку* (II, 43) – *кутючки* (I, 143) – *кутючків* (I, 99; VII, 41) – *кутючками* (VI, 65) – *кутючках* (IV, 12; VI, 32); *росіянин* (VIII, 144) – *росіянина* (II, 204) – *росіяни* (III, 48) – *росіяні* (IX, 41).

Значна кількість *суфіксальних* іменників, зафіксованих у поетичній спадщині В.Сосюри, характеризується нерухомим суфіксальним наголосом. Більшість з них, як правило, твориться за допомогою двох суфіксів, один з яких завжди акцентується. Наприклад: 1) суфікси *-анин* (*-янин*) – на означення походження з якоїсь місцевості (*галичанин*), національності (*росіянин*), соціального стану (*селянин*); 2) *-очок* – на означення зменшеності (здрібності) та пестливості (*кутючок*, *листочок*, *синючок*).

Крім того, у числі продуктивних суфіксів слід назвати: *-ир* (*команді́р*); *-ин* + *-ник* (*годинни́к*), + *-ок* (*буду́нок*), + *-ець* (*чужі́нець*); *-юга* (*кату́га*) і т. д.

Зіставлення поетичного наголосу зареєстрованих слів із сучасною акцентуаційною нормою (Грінч., Орф., СВН, УЛВН) дозволяє зробити висновок про відсутність будь-яких відхилень та варіантів.

До четвертого акцентного типу зараховуються ті іменники, які мають суфіксальний наголос у називному відмінку однини, а в інших формах однини і множини – флексійний:

владар (Ш, 184) – *владарém* (IV, 81) – *владарém* (VIII, 99) – *владарі* (Ш, 36) – *владарів* (IX, 56) – *владаря́м* (I V, 9); *синóк* (I, 120 – двічі; II, 156) – *синка́* (I, 196) – *синків* (VIII, 217); *читáч* (VI, 132) – *читачá* (VI, 133) – *читачі́* (VII, 30).

Переважній більшості *суфіксальних* іменників цього типу властиві акцентуаційні особливості, засвідчені у ряді лексикографічних праць ХХ ст. та в поетичних творах.

Насамперед значна кількість аналізованих лексем у словоформах кличного відмінка характеризується переміщенням наголосу з флексії на другий склад від кінця або знову на суфікс: *синóк* – *синка́* – *сінку*, *читáч* – *читачá* – *читаче*.

Розглядаючи дво- і трискладові слова, слід підкреслити, що найпродуктивнішими суфіксами, акцентованими у називному відмінку однини, виступають: *-ок* (*пісóк*, *садóк*), *-ець* (*творéць*, *співéць*), *-ар* (*-яр*) (*димáр*, *трудáр*), *-ик* (*більшові́к*, *робітні́к*).

Отже, усі вищезазначені *суфіксальні* іменники чоловічого роду, вжиті В. Сосюрою, акцентуються відповідно до системи літературного наголосу.

Однак деякі лексеми позначені певною винятковістю у наголошенні, яка має свою історію. Так, слова *владар* і *кожушок* у класичній та сучасній поезії рееструються з двоякою акцентуацією у словоформах непрямих відмінків однини: *владáр* і т. д. (Леся Українка), *владáр* і т. д. (П. Грабовський, М. Рильський); *кожушо́к* і т. д. (Л. Первомайський), *кожушо́к* і т. д. (А. Малишко) [4, 19-20).

Аналогічна варіантність відображається й у словниках: *владáр* і *владáр* (Орф., 116; СВН, 32), але – *владаря́* (Грінч., I, 244); *кожушо́к* і *кожушо́к* (Орф., 313; СВН, 80), але – *кожушкá* (Грінч., II, 262).

Описане явище фіксується і в поетичному мовленні В. Сосюри. Іменник *дідусь* також відзначається акцентними розбіжностями. Лексикографічні праці засвідчують його подвійне наголошення в усіх формах непрямих відмінків однини, флексійне – у множині,

суфіксальне – у кличному відмінку: *дідусь* – *дідуся* і *дідуся*, *дідусем* і *дідусем*, *дідусі*, *дідусю* (Орф., 184; СВН, 49), крім словника української мови за ред. Б. Грінченка, де суфіксальний наголос є нерухомим: *дідусь* – *дідусьо*, *дідуся* (I, 389). Ілюстрована акцентна варіантність не властива В. Сосюрі.

Проаналізовані відмінності у наголошенні *суфіксальних* іменників чоловічого роду в більшості своїй зумовлені рядом історичних явищ, процесами послідовного становлення системи літературного наголосу, а також специфікою поетичного мовлення автора.

Префіксально-суфіксальні іменники чоловічого роду характеризуються у поетичній практиці В. Сосюри невеликою кількістю. Відповідний розвиток із зазначенням вагання наголосу в багатьох випадках відображається у поезії В. Сосюри. Досліджуючи цей матеріал, виділяємо чотири акцентні типи, які допоможуть висвітлити систему поетичного наголосу.

Перший тип складають лексеми з нерухомим префіксальним наголосом в однині й множині:

віродок (III, 53) – *віродкам* (VIII, 137) – *віродки* (IV, 188) – *віродків* (VIII, 138);

недблудок (II, 36) – *недблудки* (II, 226) – *недблудків* (VIII, 105);

Зазначений тип є мало поширений в українській мові, зокрема у поезії В. Сосюри. Він охоплює іменники з суфіксами *-ок-*, *-ець-* та префіксами *ви-*, *за-*, *недо-*, *про-*. Як правило, нерухомий наголос на префіксі простежується в усіх аналізованих словоформах однини і множини без відхилень.

Іменники, що характеризуються нерухомим накореневим наголосом у формах однини і множини, становлять другий акцентний тип:

вигнанець (IX, 34) – *вигнанця* (VII, 45) – *вигнанців* (VIII, 104); *звічай* (I, 101) – *звічаю* (IV, 46) – *звічаю* (II, 15) – *звічай* (IV, 92) – *звічайв* (II, 18).

Переважна більшість іменників цього типу зафіксована у поезії В. Сосюри з нерухомим наголосом у всіх словоформах однини і множини, що становить орфоепічну норму сучасної української літературної мови. Вони утворюються за допомогою: 1) префіксів

ви-, з-, за-на-, о-, пере-, по-, при-, про-, роз-, с-, со-, су-, у-;
2) суфіксів – -ець-, -ик-, -ок-.

Простежимо акцентний розвиток лексеми *звичай*, оскільки розбіжності в її наголошенні мають достатньо глибоке коріння (українські пам'ятки XVI – XVIII ст.) [2, 37) й існують тепер: *звѣчай* і *звичай* (Грінч., II, 130; СВН, 68), *звѣчай* (Орф., 263; Погр., 185; УЛВН, 196).

На думку Л. Булаховського, у називному відмінку однини слід вживати *звѣчай*, а в непрямих – *звичайю* (1, IV, 57).

Поети ХХ ст. віддають перевагу наголошенню кореня у формах однини та множини: *звѣчай* і рідше *звичай* (П. Тичина, М. Рильський, Н. Забіла), *звѣчай* (М. Зеров, Д. Павличко), *звѣчай* і *звичай* (Л.Первомайський, Б. Олійник), *звѣчай* (П. Усенко, Л. Костенко, П. Скунець); *звѣчаї* (П. Воронько, Л. Костенко), *звичайі* (М. Зеров, М. Бажан, Л. Первомайський) [2, 38). Аналогічна варіантність у наголошенні цього іменника характерна і для В. Сосюри.

До третього акцентного типу зараховуються ті слова, що мають нерухомий суфіксальний наголос у відмінкових формах однини і множини:

завойбвник (IV, 36) – *завойбвника* (VI, 76) – *завойбвники* (IV, 184) – *завойбвників* (II, 280); *побратім* (II, 47) – *побратіма* (IX, 124) – *побратіме* (VIII, 38) – *побратіми* (II, 262) – *побратімів* (II, 263) – *побратімами* (VII, 184).

Нерухомістю суфіксального наголосу характеризується у В. Сосюри невелика кількість лексем. Здебільшого в них акцентується не кінцевий суфікс, а той, що передує йому. Процес творення іменників цього типу супроводжується додаванням префіксів *за-*, *по-* та суфіксів *-ов ± -ник-*, *-ян-*, *-им-*, *-ун-* ± *-ок-*.

Подібна акцентуація існує здавна [3, 38) і зберігається досі, про що свідчать словникові джерела та поетичне мовлення. Однак деколи фіксується певна двоякість у наголошенні зазначених іменників. Так, наприклад, слово *завойбвник* у словнику української мови за ред. Б. Грінченка реєструється з наголосом на другому суфіксі у формі називного відмінка однини, а у словоформах непрямих відмінків – на флексії: *завойбвник* – *завойбвника́* і т. д. (II, 21). Проте у класичній поезії (Т. Шевченко, Леся Українка) ця лексема поширена

з наголошеним суфіксом *-ов-*: *завойобник* і т. д. Аналогічне явище спостерігаємо в сучасних працях (Орф., 225) і в поезії В. Сосюри.

Лексеми, що ввійшли до *четвертого* типу, мають суфіксальне наголошення у називному відмінку однини, котре в інших формах однини і множини переміщується на закінчення: *втікач*: *втікача́* (IX, 79) – *втікачі́* (VI, 181) – *втікачи́в* (IX, 72); *посланець* (III, 133) – *посланця́* (IV, 232) – *посланці́* (VI, 184) – *посланців* (III, 156). Іменники цього типу, вжиті В. Сосюрою, утворюються за допомогою суфіксів *-ач-* та *-ець-*. Лінгвістичні праці свідчать, що їм властива варіантна акцентуація, закріплена рядом словникових праць та поширена у поезії [3, 39].

У доробку В. Сосюри найчастіше у формі називного відмінка однини акцентується суфікс – *посланець*, але існує варіант – *посла́нець*.

Аналізуючи описані акцентні типи *префіксально-суфіксальних* іменників чоловічого роду, доходимо висновку, що найбільш поширеним з них у поезії В. Сосюри є *другий* акцентний тип. Більшість розглянутих лексем функціонує з унормованим літературним наголосом. Однак у ряді словоформ конкуренція акцентних варіантів продовжується і тепер.

Отже, дослідження *похідних* іменників чоловічого роду у поезії В. Сосюри шляхом виділення акцентних типів свідчить, що переважна більшість їх характеризується нерухомим наголосом. Поява варіантної акцентуації зумовлюється, насамперед, взаємодією окреслених типів на певних етапах історичного розвитку, а також рядом причин: переміщенням наголосу у відмінкових формах однини або множини; семантичною функцією наголосу; авторською версифікацією тощо. Однак це не порушує загальних закономірностей акцентуаційної системи сучасної української літературної мови щодо *префіксальних*, *суфіксальних* та *префіксально-суфіксальних* утворень чоловічого роду.

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти томах. – К., 1975-1980. – Т. 4. Слов'янська акцентологія. – 575 с.

2. Веселовська З. М. Особливості наголосу іменників в українській літературній мові // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21-30.

3. Винницький В. М. Наголошування префіксальних безсуфіксних іменників чоловічого роду // УЛМШ. – 1979. – № 6. – С. 25-33.

4. Винницький В. М. Наголошування префіксально-суфіксальних іменників чоловічого роду // УЛМШ. – 1987. – № 10. – С. 34 – 40.

5. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад. школа, 1984. 160с.

6. Склярєнко В. Г. З історії акцентуації іменників а-основ. – К.: Наукова думка, 1969. 148с.

Лариса Палей. Акцентуационные особенности производных имен существительных мужского рода в поэзии В. Сосюры. В статье рассматривается система поэтического ударения префиксальных, суффиксальных и префиксально-суффиксальных имен существительных мужского рода, употребленных В. Сосюрой. Констатируется определенная акцентная тождественность и отличия путем сопоставления авторского ударения с нормой. Исследуется акцентная вариантность, причины ее возникновения и распространение в современной украинской литературной речи. Подчеркивается, что изучение поэтического ударения производных имен существительных мужского рода способствует углубленному анализу акцентуационной системы лексем этого морфологического класса и современного украинского языка.

Larysa Paley. Accentual characteristics (peculiarities) of masculine gender noun derivatives in V. Sosyura's poems. The article deals with the system of poetical stress of prefixal, suffixal and prefixal-suffixal masculine gender nouns, used by V. Sosyura. Certain accent identity and differences are established by comparing the author's stress with the standard. Accent variance, its origin and spreading in modern Ukrainian literary language are investigated. It is stressed, that the study of poetical stress of masculine gender noun derivatives is instrumental in deep analysis of accentual system of this morphological class lexemes and of the whole modern Ukrainian language.